

Розділ 1. Теоретико-методологічні аспекти освіти в контексті розвитку суспільства

УДК 338.246

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Світлана Бебко,

кандидат економічних наук, старший викладач

Національний університет харчових технологій, Україна, hala-sveta@ukr.net

DOI: <https://doi.org/10.29038/2415-8143-2019-01-7-12>

Мета дослідження: охарактеризувати сучасний стан та ключові тенденції розвитку системи вищої освіти України. Стаття досліджує ті напрями і орієнтири, які можуть бути використані в ході вирішення завдань з реформування системи вищої освіти України. На підставі аналізу діяльності вітчизняного ринку освітніх послуг обґрунтовано необхідність дослідити механізм регулювання діяльності вищих навчальних закладів України та іноземних країн, а також виробити науково-практичні пропозиції з питань запровадження кращих елементів зарубіжного досвіду у вітчизняну практику підтримки економічного розвитку системи вищої освіти. Встановлено теоретико-методичні та науково-практичні основи організації системи вищої освіти України в контексті викликів глобального розвитку. **Методи дослідження.** Під час виконання дослідження використовувався метод індукції для здійснення формально-логічних узагальнень, що уможливило формулювання загального висновку на основі аналізу окремих фактів та явищ. Метод дедукції використовувався для одержання проміжних (часткових) висновків на основі аналізу характеру загального процесу. Метод абстрагування застосовувався для виявлення та ідентифікації значимих тенденцій економічних процесів через залишення поза увагою випадкових явищ. Метод порівняльного аналізу використовували при зіставленні характеристик розвитку систем вищої освіти України та інших країн. **Результат.** Визначені напрями і орієнтири, які можуть бути використані для вирішення завдань з трансформування системи вищої освіти України та запозичення іноземного досвіду.

Ключові слова: система вищої освіти, вищий навчальний заклад, ключові тенденції, іноземний досвід.

Вступ. Система вищої освіти України протягом років незалежності розвивалася випереджаючими темпами, про що свідчить стрімке зростання кількості вищих навчальних закладів, а також зростання кількості студентів та науково-педагогічних працівників. Вказане стало закономірним наслідком радикальної соціально-економічної реформи (що проявилось через створення закладів приватної форми власності), необхідністю підготовки фахівців для незалежної держави (відкриття нових факультетів, яких раніше на території країни не існувало), глобальними викликами та інноваційними перетвореннями (у зв'язку із ускладненням технічних, економічних та управлінських процесів національне господарство потребує більшої кількості фахівців з вищою освітою).

Мета дослідження: охарактеризувати сучасний стан та ключові тенденції розвитку системи вищої освіти України.

Матеріал і методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувався метод індукції для здійснення формально-логічних узагальнень, що уможливило формулювання загального висновку на основі аналізу окремих фактів та явищ. Метод дедукції використовувався для одержання проміжних (часткових) висновків на основі аналізу характеру загального процесу. Метод абстрагування застосовувався для виявлення та ідентифікації значимих тенденцій економічних процесів через залишення поза увагою випадкових явищ. Метод порівняльного аналізу використовували при зіставленні характеристик розвитку систем вищої освіти України та інших країн.

Результати дослідження. Протягом 2000-2018 років в системі вищої освіти України триває тенденція зменшення кількості вищих навчальних закладів, що можна пояснити

високими темпами зростання кількості закладів у попередній період (до 2000 р.) та загостренням конкурентної ситуації на вітчизняному ринку освітніх послуг.

Існує певна територіальна нерівномірність розміщення вищих навчальних закладів. Найбільша кількість закладів розміщується у регіонах з високою кількістю населення, що пояснюється як необхідністю наближення до потенційних споживачів, так і наявним у великих містах рівнем високого наукового та навчального потенціалу.

В Україні завелика кількість позабазових структурних підрозділів (філій, відділень) вищих навчальних закладів. Вказані структурні підрозділи, здійснюючи підготовку фахівців, не можуть підтримувати високої якості навчання [1].

Зниження контингенту студентів і слухачів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації спостерігається за усіма формами навчання. Через зменшення кількості навчальних закладів та збільшення контингенту студентів і слухачів зафіксовано зростання показника середньої кількості студентів у одному закладі. Це створює привабливі умови для концентрації науково-освітнього потенціалу у провідних закладах.

Суттєвою вадою української системи вищої освіти є орієнтація навчальних закладів на задоволення попиту на підготовку фахівців за так званими «модними» спеціальностями (юрист, дизайнер, менеджер, економіст, психолог та ін.). Відтак, значна кількість вищих навчальних закладів, аби отримати фінансові ресурси, переорієнтувалися на підготовку непрофільних для них фахівців, що знижує якість освіти.

Згідно розрахунків фахівців Інституту вищої освіти НАПН України, наша держава щонайменше у 2,5 разів відстає за часткою випускників науково-природничої освітньої галузі, натомість надлишково готує фахівців з соціальних наук, бізнесу і права (41 %) [2].

В Україні у вищих навчальних закладах навчається майже 90% молоді у віці від 17 до 22 років, у інших країнах цей показник знаходиться на рівні 30-45%. Це обумовлює «перепідготовку» фахівців з вищою освітою (профіцит кадрів) і водночас дефіцит фінансових витрат на підготовку одного студента.

Особливістю розвитку української системи вищої освіти є відомча розпорошеність вищих навчальних закладів (вони знаходяться у сфері управління різних відомств). Вказане не створює підґрунтя для збалансованого розвитку системи вищої освіти України.

Науково-технічний та інноваційний потенціал більшості вищих навчальних закладів падає, знижується результативність наукової та інноваційної діяльності системи вищої освіти. Не впроваджено сучасних інструментів активізації наукової діяльності науково-педагогічних працівників. У багатьох закладах не фінансується виконання фундаментальних та прикладних досліджень. На противагу від вищих навчальних закладів інших країн, в українських закладах не представлено наукових шкіл світового рівня, наукова робота нерідко зводиться до виконання формальних вимог. Українські університети в переважній більшості орієнтуються на надання освітніх послуг з метою отримання доходу [3].

За показниками забезпеченості матеріально-технічними ресурсами українська система вищої освіти не відповідає сучасним вимогам. Обсяг капітальних інвестицій вищих навчальних закладів є вкрай недостатнім, що пояснюється як недостатністю фінансових ресурсів, так і прямою заборорою профільного міністерства на виконання капітальних робіт (йдеться про лист МОН, згідно якого керівникам ВНЗ забороняється здійснювати капітальні видатки (закупівля меблів, комп'ютерів, обладнання тощо). Українські вищі навчальні заклади недостатньо забезпечені і сучасними інформаційними ресурсами. Наукові (науково-технічні) бібліотеки вищих навчальних закладів не відповідають вимогам сьогодення, практика передплати наукових фахових видань або зарубіжних видань є фрагментарною. Недостатніми є кількісні показники підписки на провідні іноземні періодичні фахові видання та видання в електронному форматі [2;3].

Протягом років незалежності мережа вищих навчальних закладів зростала темпами, що перевищують темпи підготовки науково-педагогічних працівників (у тому числі із науковими ступенями). Як наслідок, окремі заклади не виконують вимог за рівнем забезпеченості науково-педагогічними працівниками, що негативно впливає на якість

навчання. Негативним чинником є недостатній розмір заробітної плати педагогічних працівників, слабкий рівень соціального забезпечення викладачів, падіння престижності викладацької роботи.

Розвиток системи вищої освіти відбувається у несприятливому макроекономічному середовищі. На рівні державного управління не створено організаційно-економічного механізму залучення потенціалу вищої школи до виконання перспективних наукових та інноваційних розробок. Вищі навчальні заклади не мають фінансового ресурсу на виконання проривних досліджень.

Найвідчутнішим фактором, що перешкоджає переходу української системи вищої освіти на модель інноваційного розвитку, є недостатність фінансування, у першу чергу бюджетного. Вказане є закономірним наслідком загальної економічної кризи, розбалансування державних фінансів, несприятливих демографічних тенденцій, нерозвиненості практики взаємодії вищих навчальних закладів з роботодавцями, іноземними партнерами та міжнародними організаціями тощо [4].

Фінансування освіти та вищої освіти за рахунок коштів зведеного бюджету здійснюється нерівномірно (відносно загальних бюджетних витрат), що проявляється через коливання частки освіти та вищої освіти у структурі бюджетних видатків. Відмічаємо зростання обсягів видатків зведеного бюджету на фінансування освіти та вищої освіти у 2015-17 рр., що стало наслідком зростання доходів та видатків бюджету [5].

Основний обсяг бюджетних видатків у сфері вищої освіти спрямовується на фінансування заробітної плати та нарахування на неї, а також на стипендії. Капітальні інвестиції у сфері вищої освіти з боку зведеного бюджету майже не фінансуються.

Проаналізуємо динаміку студентів вищих навчальних закладів за джерелами фінансування їхнього навчання.

Відмічаємо тенденцію зниження протягом 2016-2017 р. кількості студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах у розрізі усіх наявних джерел фінансування, окрім коштів місцевих бюджетів. Це пояснюється демографічною кризою початку 1990-х рр., а також різким зменшенням наявних фінансових ресурсів через економічну кризу.

Тенденція переважного фінансування діяльності сфери вищої освіти за рахунок коштів бюджету є загальносвітовою.

В Україні спостерігається відносно високий показник бюджетного фінансування сфери вищої освіти відносно ВВП, в той же час майже не фінансується наукова (дослідницька, науково-технічна) та інноваційна діяльність вищих навчальних закладів. Крім того, особливістю моделі фінансового забезпечення системи вищої освіти України є те, що понад 50% студентів здобувають вищу освіту за рахунок коштів фізичних осіб [5].

Однією з причин кризового становища у системі вищої освіти є відсутність комплексних механізмів до розробки та реалізації управлінських рішень, які б враховували організаційно-економічні умови розвитку вищих навчальних закладів, у тому числі закладів світового рівня.

На думку автора дослідження, суспільство і держава мають вжити заходів, спрямованих на підвищення якості функціонування системи вищої освіти. Це завдання слід вирішувати на основі творчого опрацювання міжнародного досвіду реформування систем вищої освіти, з урахуванням глобальних викликів. В контексті дослідження доцільно опрацювати досвід формування та реалізації політики підтримки розвитку систем вищої освіти у провідних країнах світу, і на цій основі – розробити реалістичні пропозиції щодо імплементації в українську практику зарубіжного досвіду реформування вищої освіти, але з урахуванням української освітньої традиції.

Як було зазначено, експерти ООН визнали рівень та якість освіти одними з ключових показників розвитку людського потенціалу, що детермінує соціально-економічний прогрес. У суспільному сприйнятті вища освіта розуміється як основний чинник розвитку національної економіки, оскільки саме вища освіта забезпечує виробництво фахівцями, що мають сучасні знання, вміють діяти креативно, відповідно до нових вимог. Від якості

функціонування системи вищої освіти залежить і якість так званого людського капіталу, який “вливається” на ринок праці [6].

В Україні, на противагу від інших країн, відчувається слабкість державної освітньої політики, у тому числі державної політики підтримки системи вищої освіти. Принципи та пріоритети державної політики підтримки системи вищої освіти України мають бути визначені у законодавчому акті, а механізми реалізації – у підзаконних нормативно-правових актів. Вказана політика має сприяти реалізації завдань підтримки потенціалу вищих навчальних закладів[3;4;6].

Державне замовлення на підготовку фахівців має формуватися на основі науково обґрунтованих методичних рекомендацій (норм), які враховують потреби національного господарства у фахівцях конкретних спеціальностей. Державне замовлення має формуватися прозоро, на основі формального підходу, враховувати завдання національної соціально-економічної політики, з урахуванням прогнозів світового технологічного розвитку.

Вищим навчальним закладам України слід творчо використати досвід іноземних вищих навчальних закладів у сфері залучення до навчального процесу роботодавців. Роботодавці можуть брати участь у формуванні та реалізації навчального процесу у різних формах [7]:

- формування державної політики у сфері вищої освіти за участю провідних роботодавців (у тому числі через механізми роботи громадських дорадчих органів);
- формування замовлення на майбутню кваліфікацію фахівців (у тому числі через участь у розробці галузевих освітніх стандартів);
- забезпечення ефективної участі студентів у проходженні виробничої та переддипломної практики на реальному виробництві;
- включення до навчальних програм та планів реалістичних навчальних завдань, що зустрічаються у реальній практиці;
- участь представників роботодавців у екзаменаційних комісіях, що підвищить рівень прозорості навчального процесу;
- підготовка за участю практичних фахівців та роботодавців навчально-методичних матеріалів (підручників, навчальних посібників, екзаменаційних білетів тощо);
- вирішення студентами на наукових конференціях реальних науково-технічних завдань, що зустрічаються у реальній практиці.

Доцільно проаналізувати досвід систем вищої освіти іноземних країн щодо розробки державної цільової програми, спрямованої на модернізацію навчальної бази українських університетів, а також приведення університетів - “флагманів” до рівня світових лідерів (що має підтверджуватися входженням кількох українських університетів до рейтингів провідних університетів світу). Особливу увагу слід приділити удосконаленню навчальних планів та програм відповідно до запитів ринку праці, запровадженню механізмів підтримки результативної наукової та інноваційної діяльності, організації міжнародної взаємодії закладів на основі світових стандартів, підтримці університетської автономії, а також широкому розповсюдженню програм академічної мобільності (викладачів та студентів).

На погляд автора дослідження, мережа вищих навчальних закладів України має бути скорочена, що стане запорукою і якості освіти, і економного використання наявних ресурсів. При цьому при формуванні принципів визначення мережі вищих навчальних закладів доцільно керуватися зарубіжним досвідом, який передбачає наявність класичних університетів, провідних спеціалізованих інститутів та регіональних інститутів. Крім того, необхідно скоротити ліцензовані обсяги підготовки фахівців. Готувати фахівців можуть лише ті заклади, які мають для цього необхідні ресурси, мінімальний обсяг яких визначений нормативними документами. Ключовим критерієм для видачі ліцензії на підготовку фахівців за певним напрямом має бути профіль (спеціалізація) вищого навчального закладу.

У провідних країнах вищі навчальні заклади мають право займатися підприємницькою діяльністю, тим самим формуючи дохідну базу для виробництва та надання якісних освітніх послуг. Підприємницький дохід може формуватися за рахунок як традиційних джерел (надання освітніх послуг), так і за рахунок інших джерел (продаж наукових результатів та

інноваційних розробок, проектування, надання консультацій, виконання міжнародних проектів, виробництво наукомісткої продукції, трансфер технологій, продаж права на використання об'єктів інтелектуальної власності та ін.) [3; 7].

Також у низці країн законодавчо визначено основні поняття, що зустрічаються в практиці підприємницької діяльності вищих навчальних закладів. Тому, використовуючи позитивні елементи зарубіжного досвіду, у законодавстві України доцільно визначити основні поняття, які мають значення для формування цивілізованої взаємодії вищих навчальних закладів та споживачів освітніх послуг. Серед цих понять: “освітній продукт”, “освітня послуга”, “споживач освітніх послуг”, “ціна на освітню послугу”, “ринок освітніх послуг”, “виробництво освітньої послуги” та ін. Слід розглянути питання про використання зарубіжного досвіду при розробці методичного підходу щодо визначення рекомендованих цін на освітні послуги, що надаються вищими навчальними закладами.

Висновки. Отже, на сучасному етапі доцільно розробити та запровадити ефективні механізми розвитку вищих навчальних закладів України із застосуванням сучасних фінансових інструментів. Зокрема, мають отримати розвиток різні фінансові інструменти, за допомогою яких оплачується виробництво якісних освітніх послуг. Зокрема, встановити законом пріоритетність фінансування капітальних вкладень, що спрямовуються на розвиток вищої освіти (фактично у сфері вищої освіти асигнування на капітальне будівництво та інші капітальні роботи можуть досягати до 50% від загальної суми витрат). Також доцільним є поширити практику видачі освітніх кредитів абітурієнтам, які бажають самостійно оплатити вартість свого навчання у вищому навчальному закладі.

Джерела та література

1. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій: Монографія / Л.С. Горбунова, М.А. Дебич, В.В. Зінченко, І.М. Сікорська, І.В. Степаненко, О.М. Шипко / За ред. І.В. Степаненко. – К.: ІВО НАПН України, 2018. – 226 с.
2. Економічні умови забезпечення якості освітніх послуг у системі вищої освіти [колективна монографія] / І. М. Грищенко, С. В. Захарін, Д. Г. Кучеренко та ін. / за ред. чл.-кор. НАПН України І. М. Грищенка. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 364 с.
3. Кінець В. П. Вища освіта в системі цінностей цивілізації XXI століття / В. П. Кінець // Концептуальні проблеми модернізації вищої освіти [матеріали Міжнародної наукової конференції]. - Донецьк, 1998. – 246 с.
4. Економічні відносини у системі вищої освіти: модернізація в умовах інноваційної економіки: монографія / Авторський колектив: Ю. Вітренко, В. Ворона, Д. Кірієнко, В. Ковтунець, С. Мельник, О. Мусієнко; за редакцією Ю. Вітренка. – Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2017. – 179 с.
5. Статистичний щорічник України за 2017 рік [статистичне видання] / За ред. О. Г. Осауленка – К. : ТОВ «Август Трейд». – 2018. – 560 с.
6. Освіта як соціальний інститут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/5341/46>.
7. Education at a Glance 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.oecd.org/.

References

1. Kul'turno-gumanitarni strategiyi rozvy'tku universy'tets'koyi osvity` v umovax dy`namichny`x suspil'ny`x transformacij: Monografiya / L.S. Gorbunova, M.A. Deby`ch, V.V. Zinchenko, I.M. Sikors'ka, I.V. Stepanenko, O.M. Shy`pko / Za red. I.V. Stepanenko. – K.: IVO NAPN Ukrayiny`, 2018. – 226 s.
2. Ekonomichni umovy` zabezpechennya yakosti osvitnix poslug u sy`stemi vy`shhoyi osvity` [kolekty`vna monografiya] / I. M. Gry`shhenko, S. V. Zaxarin, D. G. Kucherenko ta in. / za red. chl.-kor. NAPN Ukrayiny` I. M. Gry`shhenka. – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 364 s.
3. Kinen` V. P. Vy`shha osvita v sy`stemi czinnostej cy`vilizacziyi XXI stolittya / V. P. Kinen` // Konceptual`ni problemy` modernizacziyi vy`shhoyi osvity` [materialy` Mizhnarodnoyi naukovoyi konferencziyi]. - Donecz'k, 1998. – 246 c.
4. Ekonomichni vidnosy`ny` u sy`stemi vy`shhoyi osvity`: modernizaciya v umovax innovacijnoyi ekonomiky`: monografiya / Avtors'ky`j kolekty`v: Yu. Vitrenko, V. Vorona, D. Kiriienko, V. Kovtunecz`, S. Mel`ny`k, O. Musiyenko; za redakciyeyu Yu. Vitrenka. – Ky`yiv: Insty`t vy`shhoyi osvity` NAPN Ukrayiny`, 2017. – 179 s.
5. Staty`sty`chny`j shhorichny`k Ukrayiny` za 2017 rik [staty`sty`chne vy`dannya] / Za red. O. G. Osaulenka– K. : TOV «Av gust Trejd». - 2018. – 560 s.
6. Osvita yak social'ny`j insty`tut [Elektronny`j resurs]. - Rezhy`m dostupu: <http://textbooks.net.ua/content/view/5341/46>.
7. Education at a Glance 2017 [Elektronny`j resurs]. - Rezhy`m dostupu: // www.oecd.org/.